

I. TEORETYCZNO-METODOLOGICZNE PROBLEMY WYCHOWANIA OBRONNEGO

Sławomir Mazur

REFLEKSJE NAD GENEZĄ I ROZWOJEM WYCHOWANIA OBRONNEGO (PRZYSPOSOBIENIA OBRONNEGO)

Pisanie o problemach wychowania obronnego, zwłaszcza w kategoriach wartościowania, jest niezmiernie trudne w przełomowym dla Polski okresie odzyskiwania suwerenności państwa i wolności narodu.

Nasuwa się pytanie, czy dotychczasowa działalność na tym polu nie stanowiła jeszcze jednego z krytykowanych obecnie mitów szkolnych o charakterze fasadowym? Nikła skuteczność wychowawcza działań związanych z tradycyjnie wysokim w społeczeństwie polskim ethosem obrońcy ojczyzny skłania do refleksji i poszukiwania dróg naprawy. Niezbędne jest wypracowanie nowych form pracy wolnych od jakże częstej w przeszłości oprawy frazeologicznej, ale uwzględniających rzeczywiste potrzeby i aspiracje młodego pokolenia.

Przedstawione dalej skrótowe uwagi powinny, w intencji autora, służyć jako punkt wyjścia do własnych przemyśleń i inicjatyw w kierunku gruntownych zmian.

Na wstępie celowym jest uściślenie samego przedmiotu rozważań. Problematyka wychowania obronnego nie ma dostatecznego opracowania naukowego w literaturze pedagogicznej. W skrajnych opiniach zaliczana bywa do produktów biurokratycznego zagospodarowania procesu wychowawczego. Pomijając kwestie

precyzyjności terminologicznej wydaje się, że niesłusznym byłoby kwestionowanie wyodrębnienia podobnej kategorii wychowania. Ma ona realne uwarunkowania historyczne i funkcjonalne, podobnie jak np. wychowanie religijne, moralne itp. w odniesieniu do określonych formacji osobowych.

W przyjętym znaczeniu wychowanie obronne jest procesem społecznym polegającym na zamierzonym i świadomym oddziaływaniu, mającym na celu kształtowanie i rozwijanie wartości, motywacji i dyspozycji psychicznych wychowanków, pożądanych w aspekcie przysposabiania ich do wypełniania obowiązku obrony ojczyzny i jej zdobyczy. Działalność wychowawcza w takim rozumieniu stanowi integralną część procesu przygotowującego młode pokolenia do udziału w życiu narodu.

W rozumiu rozpowszechnionym przez nauczycieli wychowanie obronne obejmuje obok sfery motywacyjno-wolicjonalnej rozwój pewnej grupy umiejętności z zakresu ratownictwa i działania w zakresie funkcjonowania pododdziałów obrony cywilnej. Nasuwa się analogia do np. wychowania fizycznego, służącego równocześnie kształceniu określonych cech osobowości. Łączenie problemów wychowania z działalnością instrumentalną przedmiotu "przysposobienie obronne": jest słuszne, chociaż nie wolno zawężać procesu rozwijania świadomości uczniów tylko do ram pracy lekcyjnej nauczycieli PO. W rzeczywistości efekty wychowania obronnego należy rozpatrywać w kontekście oddziaływania szeregu czynników, występujących zarówno w szkole jak i pozaszkolnych, jak działalność nauczycieli innych przedmiotów, organizacji młodzieżowych i społecznych, domu rodzicielskiego, kościoła, środowiska rówieśniczego itp. Brak zgodnego współdziałania wszystkich podmiotów wychowawczych zmniejsza szansę osiągania zakładanych stanów finalnych w sferze psychiki wychowanków.

Wprowadzany odgórnie w minionym czterdziestoleciu model wychowania dla obronności oparty na stereotypach nie akceptowanej w społeczeństwie ideologii prowadził w praktyce do działań pozornych i efektów dalekich od zamierzonych.

Wpływ na małą efektywność wychowawczą mają także trudności i ograniczenia wynikające z głębokiego kryzysu systemu oświatowego w naszym kraju.

W tej sytuacji niezbędne są racjonalne reformy programowo-organizacyjne. Podmiotowe znaczenie ma przywrócenie nadrzędnym wartościom patriotycznym ich rzeczywistej roli i zaprzestanie nieskutecznej indoktrynacji młodzieży. Dopiero wtedy problemy powinności obywatelskiej, do których zalicza się obrona ojczyzny, odzyskają szacunek i właściwą rangę społeczną.

Kształt i treści przygotowywania obronnego młodzieży szkolnej muszą ulegać zmianom wraz z systemem obronności państwa, w miarę zmniejszania się niebezpieczeństwa wojny i postępów integracji europejskiej po zakończeniu podziału na dwa

przeciwstawne bloki polityczno-militarne.

Żądania usunięcia ze szkół wszelkich form przygotowania obronnego mają źródło w rozbudzonych nastrojach społeczeństwa i słabej znajomości treści pracy lekcyjnej PO.

Emocjonalną niechęć i spadek popularności wojska można zrozumieć w aspektach roli, jaką odgrywało w odchodzącym systemie polityczno-społecznym.

Trudniej zgodzić się z argumentacją o militaryzacji szkół itp. Warto zauważyć, że wśród głosów domagających się likwidacji przysposobienia obronnego i studium wojskowego przeważa młodzież szkolna i studencka. Potwierdza to tezę o malej skuteczności przedmiotu i niewłaściwej pracy części nauczycieli preferujących politykę władzy i partii na lekcjach w miejsce nauczania.

Cele i treści przysposobienia obronnego, będącego głównym ogniwem procesu wychowania dla obronności, obejmują wiedzę i umiejętności, których przydatność nie ogranicza się tylko do sytuacji wojennych. Tematyka medyczno-sanitarna, profilaktyka i postępowanie w przypadkach nadzwyczajnego zagrożenia środowiska zajmujące dwie trzecie treści w programie nauczania PO posiadają duże walory w warunkach problemów, jakie stwarza współczesna cywilizacja. Jest to racjonalny kierunek ewolucji przedmiotu, łączący potrzeby społeczne z wymogami szeroko pojętej obronności państwa.

Analizując problemy wychowania obronnego młodzieży należy sięgnąć choćby w największym skrócie do historii.

Geneza i rozwój instytucjonalnych form przysposobiania młodzieży szkolnej do obrony kraju wiążą się z określonym etapem historycznym i poziomem potencjału obronnego państwa.

W szerszym znaczeniu obowiązek obrony ojczyzny wynikający z imperatywu patriotycznego stanowi jeden z najważniejszych ideałów wychowania przyszłych obywateli. W historii szczególnie silny był wpływ szkoły na ukształtowanie świadomości narodowej i postaw szeregu polskich pokoleń. Po utracie własnej państwowości szkoły spełniały te funkcje wbrew intencjom i represjom ze strony władz zaborczych. Liceum Krzemienieckie oraz Uniwersytet Wileński wpisały się na stałe do historii narodowej. W utworach Żeromskiego, Prusa i innych przedstawicieli epoki pozytywizmu odnajdujemy literackie odzwierciedlenia zadań, jakie spełniała szkoła w okresie zaborów i ucisku.

Szczególnie żywy był udział młodzieży szkolnej w powstaniach narodowych i walce o niepodległość w latach pierwszej wojny światowej. Doniosłe znaczenie ma przywrócenie pamięci o przemilczanym lub zakłamywanym przez czterdzieści lat wkładzie Legionów Polskich, bohaterskich Orląt Lwowskich i żołnierzy wojny 1920 roku w urzeczywistnieniu wiekowego celu zmagania i powstanie niepodległego pań-

stwa polskiego. Już w początkowych latach po zakończeniu działań wojennych wprowadzono do szkół średnich przysposobienie wojskowe (PW) jako formę przeszkolenia oraz przygotowania młodzieży męskiej do służby w szkołach podchorążych rezerwy. W następnych latach przystąpiono do szkolenia dziewcząt w zakresie służby sanitarnej, łączności, administracji i opieki społecznej.

Przysposobienie wojskowe w tamtym czasie łączono z wychowaniem fizycznym. Wychowanie ludzi zdrowych, sprawnych i zahartowanych na trudy stanowiło ważny składnik przygotowania do służby wojskowej.

W szkołach utworzono hufce PW. Komendantami byli nauczyciele posiadający odpowiednie kwalifikacje i stopnie oficerów rezerwy. Jednostki wojskowe i organizacje paramilitarne sprawowały nadzór nad realizacją programów szkolenia, udzielając pomocy w postaci instruktorów, sprzętu itp.

Przysposobienie wojskowe miało określoną strukturę organizacyjną. Poszczególne hufce posiadały sztandary, a junacy i junaczki nosili w czasie ćwiczeń i uroczystości państwowych i szkolnych mundury, różniące się od umundurowania szkolnego.

Dużą wagę przywiązywano do wychowania patriotycznego i rozwijania cnót obywatelskich. W wydanej w 1929 roku książce o przysposobieniu wojskowym M. Fularski napisał, że celem wychowania w hufcach jest "nie tylko przygotowanie dzielnych obrońców ojczyzny, lecz także, i to przede wszystkim, dzielnych, sprawnych i rozumnie karnych obywateli, przyuczonych do harmonijnego i zgodnego współżycia".

W aspekcie obronności państwa przysposobienie wojskowe stanowiło formę przygotowania rezerw dla armii na wypadek wojny.

Wielu autorów wspomnień z okresu szkolnego daje dowód silnego wpływu wychowawczego przysposobienia wojskowego na uczniów. Przy ocenie działalności hufców PW należy uwzględnić duży szacunek i zaufanie społeczeństwa do wojska polskiego, w którym widziano gwaranta odzyskanej niepodległości. W atmosferze powszechnego uznania, jakim cieszyło się wojsko, wszelkie formy przygotowania obronnego były bardzo popularne. Świadczą o tym przypadki starań o umożliwienie przebycia przeszkolenia osób zwolnionych z tego obowiązku ze względu na stan zdrowia.

Ukończenie przeszkolenia w hufcu PW z pozytywnym wynikiem uprawniało do skrócenia okresu służby odbywanej w szkołach podchorążych rezerwy. Nie była to więc tylko forma popularyzacji i przybliżenia zagadnień obronności uczniom, jak np. przysposobienie wojskowe reaktywowane po wojnie, ale określony etap wypełnienia obowiązku służby wojskowej.

W piśmiennictwie historycznym nie ma całościowego opracowania na temat przysposobienia wojskowego i jego działań w obronie ojczyzny w 1939 roku.

Wyszkolenie, jakie młodzież uzyskała w hufcach PW było wstępnym etapem do dalszych form przygotowania wojskowego. Utrudnia to ocenę efektów. Sporo jest informacji o różnych rodzajach zaangażowania, zwłaszcza dziewcząt, przy organizacji służby medycznej, pomocy kwatermistrzowskiej itp. Tworzone były bataliony PW. Przykładem może być opublikowana w ostatnich latach informacja o organizacji i udziale w obronie Lwowa kobiecego batalionu przysposobienia wojskowego. Młodzież z hufców szkolnych PW brała aktywny udział w walkach z przeważającymi siłami Armii Czerwonej w Grodnie. Informacje te są z pewnością niepełne i nie oddają należycie roli przysposobienia wojskowego w wychowaniu młodego pokolenia w Drugiej Rzeczypospolitej. Pośrednim potwierdzeniem, na pewno ważniejszym niż zestawienia liczbowe, był masowy udział młodzieży w szeregach Armii Krajowej. Mimo wielu publikacji, jakie ukazały się zwłaszcza w ostatnim okresie, problematyka ta wciąż czeka na całościowe i analityczne opracowanie.

Po zakończeniu wojny w 1946 roku przystąpiono do reaktywowania przysposobienia wojskowego w szkołach średnich. Proces ten został szybko przerwany. Już w 1948 roku istniejące hufce PW zostały włączone do nowo powstałej Powszechnej Organizacji "Służba Polsce". Utworzenie jej miało umożliwić młodzieży udział w realizacji programu uprzemysłowienia kraju i zdobycie kwalifikacji zawodowych do pracy w rozwijającym się przemyśle przez setki tysięcy młodych ludzi ze wsi.

Powołanie "Służby Polsce" w aspekcie politycznym stwarzało warunki do rozszerzenia wpływów ideologicznych Związku Młodzieży Polskiej, powstałego w 1948 roku w wyniku narzuconego zjednoczenia słabego liczebnie ruchu młodzieżowego. Sprawowanie patronatu przez ZMP zapewniało objęcie oddziaływaniami ideowo-wychowawczym milionowej rzeszy młodzieży, uczestniczącej w "SP" na drodze ustawowego obowiązku.

Zamierzenia produkcyjne i polityczne zakończyły się całkowitym niepowodzeniem i w 1955 roku bez rozgłosu "Służba Polsce" została rozwiązana.

Brak wszelkich opracowań historycznych pozwala na zaliczenie tej najbardziej masowej organizacji młodzieżowej w Polsce do rzędu tzw. "białych plam". Filmowa wizja losów pokolenia Birkutów jest artystycznym świadectwem niechlubnej roli, jaką spełniła "Służba Polsce" w zniewoleniu młodzieży polskiej w imię marksistowskiej utopii budowy nowego społeczeństwa.

Wcześniej, bo już w 1952 roku rozwiązano szkolne hufce SP, wprowadzając w ich miejsce przysposobienie wojskowe jako obowiązujący przedmiot nauczania w szkołach średnich. Na decyzję zmiany miała wpływ niska efektywność "Służby Polsce" na odcinku szkolnym. Kadra kierownicza złożona głównie z aktywistów

ZMP nie miała dostatecznych kwalifikacji fachowych.

Udział hufców w akcjach społecznych i imprezach propagandowych zmniejszał czas przeznaczony na szkolenie.

W programach PW z lat pięćdziesiątych przeważała tematyka wojskowa. Dotkliwy brak nauczycieli nowego przedmiotu i niedostatki bazy dydaktycznej nie pozwalały na zwiększenie skuteczności nauczania.

Np. uczniowie obojga płci uczyli się broni pamięciowo, instrukcji bez sprzętu, gdyż szkoła nie posiadała nawet jednego egzemplarza karabinka. Mimo tych trudności, co należy podkreślić, stosunek młodzieży do przedmiotu był dobry, a nawet materiał programowy wywoływał duże zainteresowanie, zwłaszcza w przypadku zajęć połączonych z pokazem czy ćwiczeń terenowych.

Wspomniana mała efektywność wynikała z teoretycznego tylko przyswajania materiału bez umiejętności praktycznego działania.

W późniejszych latach do programów wprowadzono coraz więcej tematów z dziedziny powszechnej samoobrony i terenowej obrony przeciwlotniczej. Było to następstwem szybkiego rozwoju broni jądrowej oraz środków jej przenoszenia. Wzrosło niebezpieczeństwo strat i zniszczeń w wyniku ich zastosowania w ewentualnym konflikcie zbrojnym.

Szkolenie obronne młodzieży szkolnej było najbardziej powszechnym i ekonomicznym sposobem przygotowania ludności cywilnej na wypadek wojny. Ustawa 1967 roku o powszechnym obowiązku obrony PRL nałożyła na szkoły obowiązek objęcia uczniów szkoleniem z zakresu samoobrony i działania zespołowego w formacjach obrony cywilnej.

Stosownie do nowych celów i treści nauczania zmieniono nazwę przedmiotu na "przysposobienie obronne" (PO), wprowadzone w latach 1967-1974 do programów nauczania szkół wszystkich typów i szczebli.

W Wyższych Szkołach Pedagogicznych w Bydgoszczy i Krakowie przystąpiono do kształcenia nauczycieli PO w ramach jednoprzedmiotowych studiów magisterskich. Stworzone zostały w następstwie tych decyzji warunki do efektywnej realizacji zadań obronności kraju w systemie edukacyjnym.

Doświadczenia praktyki szkolnej oraz przeprowadzone badania nie potwierdziły tych oczekiwań. Przyczyny niepełnego osiągnięcia zakładanych celów procesu dydaktyczno-wychowawczego są złożone. Najogólniej można je podzielić na trzy grupy. Na pierwszym miejscu należy wymienić ogólną sytuacją społeczno-polityczną kraju. W latach osiemdziesiątych kryzys państwa opartego na priorytetach ideologicznych marksizmu wywołał obniżenie prestiżu instytucji państwowych, a zwłaszcza wojska. Procesy te miały określony wpływ na stan świadomości, nastroje i stosunek uczniów do przedmiotu.

Do przyczyn związanych z sytuacją kraju należy głęboki i systemowy kryzys szkoły. Biurokratyczny system szkolnictwa nie stwarza warunków do skutecznych oddziaływań wychowawczych i rozwoju aktywności uczniów.

Niedostateczny poziom bazy dydaktycznej nie pozwalał na wprowadzenie postępu i doskonalenie działalności dydaktyczno-wychowawczej.

Jednak najsilniejszy wpływ miały bariery i niedostatki bezpośrednio związane z sekwencją procesu lekcyjnego i realizacją celów przysposobienia obronnego, zarówno dydaktycznych jak i wychowawczych. Najważniejsze trudności to zbyt mała liczba godzin przeznaczonych na nauczanie przedmiotu, ograniczenia procesu szkoleniowego w systemie klasowo-lekcyjnym oraz brak warunków do rozwijania praktycznych umiejętności uczniów. Niedostatki pracy lekcyjnej miały duży wpływ na obniżenie efektywności wychowawczej. Dominacja akroamatycznego stylu nauczania obniża zainteresowania młodzieży i zmniejsza szanse osobowościowotwórczego oddziaływania nauczycieli na wychowanków.

W latach osiemdziesiątych zmniejszono liczbę godzin przysposobienia obronnego z pięciu do dwóch. W tej sytuacji dodatkowo ograniczone zostały możliwości oddziaływania wychowawczego nauczycieli PO na młodzież w ramach lekcji. Wskazane jest w zmienionych znacznie warunkach pracy lekcyjnej rozszerzenie działań na płaszczyźnie rzeczywistego, a nie deklarowanego, jak często bywało w przeszłości, uczestnictwa szkoły, organizacji młodzieżowych, społecznych itp. w rozwijaniu patriotyzmu i postaw obywatelskich młodzieży. Jest to, niezależnie od zmniejszonych możliwości nauczycieli w nowej sytuacji, tym bardziej konieczne, ponieważ efekty pracy wychowawczej szkoły na tym polu nie mogą zadowalać. Na uwagę zasługuje tu również pozytywny fakt stałego połączenia kształcenia nauczycieli PO z ich przygotowaniem pedagogicznym.

W zakończeniu należy wskazać na **najważniejsze wnioski** wynikające z analizy historycznego rozwoju wychowania obronnego w systemie oświatowym:

1) W następstwie rewolucji technicznej i zmian w sposobach prowadzenia wojny zmieniły się treści przysposobienia obronnego młodzieży szkolnej. W miejsce szkolenia wojskowego wprowadzono do programów szkolenia PO określone kompendium wiedzy i umiejętności z zakresu obrony cywilnej, użytecznej również w warunkach pokojowych.

2) Znaczne ograniczenie możliwości kształcenia instrumentalnego i wychowania w ramach realizacji przedmiotu "przysposobienie obronne" skłania do intensyfikacji działalności szkoły, organizacji młodzieżowych i społecznych na odcinku zwłaszcza wychowawczym.

3) Poprawa skuteczności wszelkich form i działań szkoły w tym zakresie wymaga również innowacyjnych rozwiązań umożliwiających osiągnięcie celów wycho-

wawczych i instrumentalnych.

W szkolnym przygotowaniu młodzieży do obrony kraju aktywnie uczestniczyły organizacje paramilitarne oraz kombatanckie. Sprawowały one w okresie przedwojennym patronat nad przysposobieniem wojskowym. Od początku lat siedemdziesiątych podejmowano z różnym skutkiem starania w kierunku zwiększenia udziału organizacji młodzieżowych i społecznych w wychowaniu patriotycznym i obronnym w szkołach. Koncepcja działalności systemowej miała zapewnić koordynację tych wysiłków i w konsekwencji poprawę efektywności procesu określanego jako "wychowanie patriotyczno-obronne". Założenia teoretyczne tej działalności oparte na implikacjach historycznych i przesłankach naukowych z różnych przyczyn nie zostały zrealizowane. Rzeczywistość, w której deklaracje i hasła przesłaniały bylejąkość pracy, absolutnie nie przystawała do antycypowanych działań. Obecnie niezbędne jest dokonanie gruntownej weryfikacji podstaw i form wychowania obronnego. Szereg z nich ma charakter uniwersalny i aktualny również w radykalnie zmienionych warunkach naszego kraju. Niewłaściwym, w obliczu przedstawianych rozważań, wydaje się również kontynuowanie przez niektóre środowiska zabiegów zmierzających do pominięcia instytucjonalnej formy tego wychowania, jaką jest przysposobienie obronne. Wymaga ono, podobnie jak i szereg innych obszarów naszej działalności, głębokich przewartościowań i przemian.

Sławomir Mazur

DISCUSSION OF THE BEGINNINGS AND DEVELOPMENT OF A DEFENSIVE ASPECT OF SOCIAL EDUCATION

SUMMARY

This article is discussing the state of a defensive education in the society. It is also dealing with the influence of history on the very beginnings as well as a further development of this aspect of social education, taking into consideration all its known variations.

The final part compiles the main conclusions arising from the historical analysis of the matters at issue.